

ה"קאנון" העגנוני: דרכי ההתהוות ועקרונות המבנה

דן לאור

ביום ששי, יי באלול תשכ"ג, ה-21 באוגוסט שנת 1953, נתפרסמה בעמ' 8 של עתון "הארץ" מודעה מטעם הוצאת שוקן, ובה נמסר כי "זוה עתה יצאו לאור כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון". בהמשך פירטה המודעה את הכרכים שמהם מורכבת מהדורה זו: "הכנסת כלה", "אלו ואלו", "על כפות המנעול", "אורח נטה ללון", "תמול שלשום", "סמוך ונראה" ו"יעד הנה". סך הכל - שבעה כרכים. כך יצאה, איפוא, לדרך מהדורת "53" של כתבי עגנון - מהדורה שנפוצה עד היום הזה בקרוב לחצי מליון עותקים, ואשר היתה לגבי דורות של קוראים, לומדים ואפילו חוקרים הצינור העיקרי - אם לא הבלעדי - למפגש עם עגנון (1).

התפנתו של עגנון לארגון מחדש של "כל סיפוריו" במועד הזה נראית כדבר בעיתו: גילו המתקדם (עגנון היה אז בן למעלה משישים שנה), ולא כל שכן מצבו הבריאותי הבלתי-יציב לאחר שתי התקפות-הלב שפקדו אותו (לראשונה בעת מסעו בשוודיה ב-1951, ובשנית בירושלים ב-1952) העמידו כנראה את הסופר בפני הצורך הדחוף לעצב את ה"קאנון" של כתביו מתוך ראייה כוללת של מפעלו האמנותי, כפי שזה נסתמן לו בשלב זה של חייו. יש לזכור כי עגנון, שפירסומו הראשון בדפוס היה כבר בשנת 1904 (השיר "גיבור קטן" שפורסם ב"המצפה"), השלים באותן שנים מעגל של חמישים שנות יצירה, עובדה שיצרה גם היא שעת-כושר לסיכום. כמו כן יש להביא בחשבון לעניין זה עובדות חיצוניות בתחום הסוציולוגיה של הספר: הדרישה הרבה לכתבי עגנון חייבה את המו"ל, הוצאת שוקן, להוציא לאור מחדש ספרים רבים שכבר אזלו מן השוק מזמן. לגבי עגנון, שהדפסה חוזרת של טקסט חייבה אותו בדרך-כלל גם לחשיבה מחדשת עליו, יצרו נסיבות אלה הזדמנות לארגן מחדש את הטעון ארגון, לתקן את הטעון תיקון (2).

הרעיון להוציא לאור את הכתבים הקאנוניים איננו רעיון חדש בתולדותיו של עגנון. רעיון זה עלה לראשונה עוד בשנת 1925, בעת פגישה שהתקיימה בירושלים בין ש.י.עגנון לבין פטרונו שלמה זלמן שוקן שהגיע אותה עת לביקור קצר מגרמניה. במכתב הסיכום של פגישה זו מיום 7 באוגוסט 1925 כותב שוקן לעגנון: "הבטחתי לערוך, תוך זמן קצר, את קובץ סיפוריך שתכננת להוציא בארבעה כרכים ואני רוצה לקיים את הבטחתי בהקדם" (3). כך החל תהליך שנמשך כמעט שש שנים של הכנת המהדורה של "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון", שעתידים היו לראות אור בשנת 1931 בהוצאת שוקן שנוסדה זה מקרוב בברלין (4): תהליך המתועד כמעט לפרטיו בהתכתבות העניפה שבין עגנון לשוקן. מהדורת ארבעת הכרכים - שהתקבלה בציבור הקוראים העברי בהתרגשות גדולה, ואשר הודות לה נתקבע מעמדו של עגנון כפרוזהיקן העברי המוביל (5) - היתה בעצם טיבה מהדורה של "אמצע הדרך", שכן תכנונה החל

עוד בשלהי שנות השלושים לחיי עגנון, והיא הושלמה בהיותו בן ארבעים ושלוש בלבד. אל ארבעת הכרכים האלה - שכללו את הרומאן החדש "הכנסת כלה" על שני כרכיו ואת שני קובצי הסיפורים "מאז ומעתה" ו"סיפורי אהבים" - הוסיף עגנון במרוצת השנים עוד שבעה ספרים חדשים, אשר ראו אור גם כן במסגרת המהדורה של "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון". מהדורה זו נחתמה עם פרסום קובץ הסיפורים "עוד הנה" בשנת 1952 - עשרים שנה בדיוק לאחר הופעתם ההסטורית של ארבעת הכרכים.

מהדורת שבעת הכרכים של שנת 1953 - שבה, כאמור, העמיד עגנון באורח סופי ומסכם את ה"קאנון" של כתביו - היא, במובנים רבים, מבנה הנסמך על מהדורת אחד-עשר הכרכים של השנים 1931-1952. תהליך הכנתה של מהדורה זו היה, למעשה, ארגון מחדש של המהדורה הקודמת, ולבד מצירופם של ארבעה סיפורים שלא נכללו בעבר בקובצי סיפוריו של עגנון (דוגמת הסיפור הנדע "מאויב לאוהבי") לא שינה עגנון את רפרטואר הטקסטים שנכללו במהדורה הראשונה (6). כמו כן הקפיד עגנון לשמור על שורה של עקרונות שלהם היה נאמן בתהליך הכנתה של המהדורה ההיא: לא רק שלא צירף לכתבים המכונים את "כתבי השחרות" שלו שנכתבו ופורסמו קודם "עגונות", אלא שהוא נמנע גם מלכלול במסגרת זו יחידה כלשהי מתוך עבודת הכינוס העניפה שלו, כמו גם יצירות שאינן בגדר "ספרות יפה". גושים רבים של טקסטים - כגון סיפורי הנעורים (שנידונים לאחרונה בחיבורו של יצחק בקון על "עגנון הצעיר") (7), הסיפורים ביידיש (הכלולים כיום בספר "יידישע ווערק") (8), מחזורי האנתולוגיות (כגון "ימים נוראים" או "סיפורים של פסח") וכן הרשימות והמסות (דוגמת אלה המתמקדות בברנר ובברל כצנלסון) נותרו לכן מחוץ לתחומן של שתי המהדורות גם יחד (9). עגנון ה"קאנוני" - המוקדם והמאוחר - העמיד, איפוא, את עצמו כסופר עברי (ולא דו-לשוני), כ"מספר סיפורים" בלבד, וכמי שמחבר סיפורת "תקנית" רק משנת 1908 ואילך.

ברם, בצד השמירה הקפדנית על עקרון הרציפות בכל הנוגע להגדרת הקורפוס, נהג עגנון יד חופשית למדי בארגון המחודש של מבנה המהדורה ובקביעת הנוסח שלה - הן במגזר של הרומאנים (שלושה כרכים) והן במגזר של קובצי הסיפורים (ארבעה כרכים). בתחום הראשון בולט לעין הוויתור על מעמדו של הרומאן "סיפור פשוט" - שראה אור ב-1935 ככרך החמישי במהדורת "כל סיפוריו" - כספר העומד בפני עצמו. "סיפור פשוט זה שהריתי שמונה עשרה שנה וכתבתיו בין פורענויות לפרוענויות ובין כל מיני תחלואים" - כותב עגנון לדב סדן בראשית אוקטובר 1935 - "אינו מגיח את דעתי. דומני שכל פסוק ופסוק שבו מבקש פסוקים שבינתיים. עכשיו אני עצוב מאוד ואני מהלך כבעולם התווה ומדבר עם עצמי את שהירשל היה צריך לדבר וכוי ואפילו כוכבים ברקיע והתולעים שבאדמה מתגרים בי באומרים אילו נתת לבך עלינו קודם היה הירשל שלך ואתה מחברו נאים יותר" (10). הערכה זו ביחס לספר מולידה מסקנה מעשית בעת תהליך גיבושו של ה"קאנון" בשנות החמישים: אף שעגנון טורח להרחיב מעט את הטקסט - אולי כדי לתקן את מה שנראה לו כטעון תיקון - הרי שהוא מבטל את מעמדו העצמאי ומכליל אותו במסגרת קובץ הסיפורים "על כפות המנעול". הצבת הטקסט בקונטקסט חדש גרמה לכך כי מבחינה חיצונית, לפחות, חדל "סיפור פשוט" מלהתקיים כרומאן - לאחר שבתור שכזה לא הניח את דעתו של המחבר - והוא העמד מעתה ואילך בפני הקוראים כאילו היה סיפור ארוך.

עם ביטול מעמדו העצמאי של "סיפור פשוט" נותר עגנון עם שלושה רומאנים בלבד. הרומאן הראשון

"הכנסת כלה", שזכה לפרסום ראשון במסגרת "ארבעת הכרכים", עבר שכתוב מאסיבי לקראת פרסומו במהדורה הנידונה: שני הכרכים של מהדורת 1931 צורפו אמנם לכרך אחד, אך כנגד זה הורחב היקף הרומאן, וכן הוכנסו שינויים ותיקונים בטקסט עצמו (11). משולם טוכנר ייחס כמה מן השינויים לנסיגו של עגנון להתאים את הרומאן ה"קלאסי" שלו למציאות החדשה: האופן שבו מבליט המחבר את הרעיון בדבר הקשר שבין "אהבת התורה" ל"אהבת ארץ-ישראל" בסיום המשוכתב של הספר (פרשת "החכם הירושלמי") נועד - לפי טוכנר - לתת ביטוי לתגובתו "האידיאולוגית והאקטואלית" של עגנון עצמו לתקומת המדינה (12). גם שני הרומאנים האחרים - "אורח נטה ללון", שהופיע לראשונה ב-1938 ככרך השביעי במהדורת "כל סיפורי", ו"תמול שלשום", שפורסם ב-1945 ככרך התשיעי - מופיעים במסגרת מהדורת 53 בנוסח שונה מזה שבמהדורה הקודמת, כאשר השינויים המבוצעים בטקסטים הם, ברובם המכריע, בענייני לשון וסגנון, ואין אלה שינויים שבמבנה (13). למען הדיוק יש לאמר כי "אורח נטה ללון" הופיע בנוסח מתוקן כבר ב-1950, ואילו "תמול שלשום" ב-1952. עם זאת אין ספק כי פרסומה של מהדורה מתוקנת של שני הרומאנים, אף שהיא מתרחשת קודם הופעתם המקובצת של שבעת הכרכים, משתלבת, למעשה, בתהליך הכולל של עריכת ה"קאנון" הסופי, שבו היה עגנון נתון באופן כזה או אחר מאז שלהי שנות הארבעים.

מבין ארבעת קובצי הסיפורים הכלולים במהדורת 53 מעוררים שניים תשומת-לב מיוחדת, וזאת בתוקף העובדה כי קבצים אלה עוצבו באופן בלעדי לצורך מהדורה זו: המדובר ב"על כפות המנעולי" ובי"אלו ואלו". דומה שבכל כתביו של עגנון לא נמצא קובץ סיפורים שלו גינאולוגיה דומה לזו של "על כפות המנעולי". עוד בעת שבתו בשרלוטנבורג שליד ברלין באביב 1913 העלה עגנון בהתכתבותו עם פישל לחובר את הרעיון של עריכת אסופת סיפורים שתכלול מקבץ של סיפורי אהבה: עגנון ציין בפני לחובר את הסיפורים "לוז" (מתוך "בארה של מרים"), "אחות", "תשרי" ו"לילות" - שנכתבו כולם בזמן שבתו ביפו. "ולכלם שם אקרא" - כותב עגנון "יעד שיפוח היוסע"יפ שה"ש, ב' 17 ד.ל.). כי כלם לדבר אחד מכוונים". ובמכתב אחר: "קובץ זה יעד שיפוח היוס' מחרות של מעשיות הוא בבחור אחד שהלך לבו אחרי האהבה וכי" (14) קונצפציה פואטית זו נתגשמה תשע שנים מאוחר יותר, עם פרסומו ב-1922 של הספר הצנום "על כפות המנעולי" בהוצאת היודישר פרלג בברלין, ובו נכללים - כלשון כותרת המשנה - "סיפורי אהבים של ש"י עגנון". (במקביל פירסם עגנון בהוצאת היודישר פרלג את הקובץ "בסוד ישרים" המהווה, במידה מסוימת, את מבנה-הגרעין של "מאז ומעתה" (15) אין תימה, איפוא, כי בבואו לערוך את מהדורת ארבעת הכרכים של 1931 הקפיד עגנון על קיומה של אסופה נפרדת ל"סיפורי אהבים" - מעתה היה זה שמו הרשמי של הקובץ - כאשר אסופה זו זחה אך ברכיבים אחדים שלה בלבד למה שפירסם ב-1922. לגיבושו הסופי זכה הקובץ במהדורת 1953, כאשר צורפו לו, כאמור, גם "סיפור פשוט" וגם שניים מסיפורי הנישואין הנודעים שלו - "הרופא וגרושתו" ו"פנים אחרות". שמו של הספר נקבע מחדש כ"על כפות המנעולי" (ע"פ שה"ש, ה' 5), בעוד שההגדרה התוכניתית של הקובץ - "סיפורי אהבים" - שובצה ככותרת-משנה.

מעניין לעקוב גם אחר תהליך ההתפתחות של קובץ הסיפורים "אלו ואלו". לראשונה פורסם קובץ הנושא שם זה בשנת 1942, בעיצומה של מלחמת-העולם-השנייה, והוא שובץ ככרך השמיני בסדרת "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון". במתכונתו המוקדמת החיל הקובץ שני מדורים גדולים - האחד "ימים

שעברתי, ובו לקט מסיפורי ה"מסורתיים" של עגנון, ואילו המדור האחר הכיל שלושה-עשר מסיפורי "ספר המעשים". בשולי הקובץ הובא המדור "אנשים ונשים" ובו הסיפורים "פנים אחרות" ו"הרופא וגרושתו". בתגובתו על הופעת הקובץ "אלו ואלו" במסגרת אחד ממאמריו הראשונים על עגנון כתב קורצווייל כך: "בכרך השמיני מסיפוריו של ש"י עגנון נראים בבחירות גדולה שני הקטבים הרותמים, המשימים גבול לשטף האפי של משורר זה. הקוטב האחד הוא עולם מצוק ומסודר, גן עדן-הילדות, עולם האבות והמסורת עם האווירה המיוחדת שלו.... הקוטב השני הוא עולם פקפוק, אי-שקט ומרד. במציאותו של המשורר שוב אין הדברים עומדים עוד בחזקתם" (16). לא כך במהדורה האחרונה: עגנון בחר עוד קודם לכן למקם את "ספר המעשים" בכרך נפרד, ואילו אל הקובץ הנידון צורפו הסיפורים שנכללו בעבר במסגרת הקבצים "מאז ומעתה" (הכרך השני במהדורה הקודמת) ו"בשובה ונחת" (הכרך הששי שבמהדורה). מתכונת הספר "אלו ואלו" שונתה עתה מהקצה אל הקצה - גם במבנה וגם במהות: הקובץ התרחב להיקף של 556 עמודים - הרחב והמקיף בין קובצי הסיפורים של עגנון, נכללו בו לא פחות מאשר 77 סיפורים שהמוקדם שבהם הוא משנת 1912, ואף הובאו בו כמה מיצירותיו הקלאסיות של עגנון, דוגמת "הנידח", "יהיה העקוב למישור", "בלבב ימים" וכן המחזור "פולין". גם הסיפור הפנימי נשתנה מן הקצה אל הקצה, בין היתר בשל ייסודם של מדורים חדשים כמו המדור האבטוביוגרפי "באוהל ביתי", או המדור "סיפורים נאים של ארץ ישראל", ובו ארבעה-עשר סיפורים (בכללם "עגנונות", "מעשה רבי גדיאל התינוק" ו"תחת העץ") שהובאו בעבר בהקשרים שונים לגמרי. מבחינת התוכן נשמרה היטב אחדותו של הקובץ, שכן כאן כונסו אותם סיפורים המזוהים - על-פי מינוחיו של קורצווייל - עם "קוטב רותי" אחד בלבד, זה של "עולם האבות והמסורת, עם האווירה המיוחדת שלו..." (17)

עגנון ה"מדורני" מיוצג, לעומת זה, בשני קובצי סיפורים: "סמוך ונראה" ו"עד הנה". שני הקבצים, שפורסמו בזה אחר זה בשנים 1951-1952, הוצבו ככרך העשירי והאחד-עשר שבמהדורה הראשונה של "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון", ורק אחר-כך נדפסו מחדש ונמסרו ככתבם וכלשונם במסגרת המהדורה של 1953. מרכזו של הקובץ "סמוך ונראה" (הספר הששי בסידרה החדשה) הוא "ספר המעשים" - הטקסט שיותר מכל יצירה אחרת קבע מאז ראשית שנות השלושים את תדמיתו של עגנון כסופר מודרני, אכספרימנטאלי, וכמי שקרוב אל צורות ההבעה החדשניות של הסיפורת האירופית. "ספר המעשים" הוצא על-די עגנון ממקומו הקודם בקובץ "אלו ואלו", צורפו לו עוד שבעה סיפורים, והוא הועמד מעתה לא כאחד משני חלקים כמעט שווים שבקובץ, אלא כמרכזו הכמותי, האיכותי, ובמידה רבה גם הטופוגרפי. שאלת אחדותו הכוללת של הקובץ "סמוך ונראה" עלתה לדיון לנוכח העובדה שאל "ספר המעשים" - שהוא עיקר הספר - נספחו עוד שתי טיבות שזיקתן למחזור סיפורים זה איננה נראית כלל וכלל כעניין המובן מאליו: סידרת סיפורים הטרונגית למדי משנות הארבעים שמקדימה אותו ("שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", "אצל חמדי", "בין שתי ערים" ו"האדונית והרוכל"), ולאחריו "פרקים של ספר המדינה", ואף ה"פתיחה לקדיש" שחבורה בעיצומה של מלחמת השחרור. הפתרון לסוגייה זו הוצע בשעתו במאמר נודע פרי עטו של אפרים אורבך: ארבעת הסיפורים הראשונים שבספר "סמוך ונראה" - כותב אורבך - "מצטרפים לכלל עניין שלם, אף כי המספר מעלה בידו האמונה טיפוסים שונים, רובדי חברה מגוונים וגלויות רחוקות זו מזו. בית ישראל מעורער מבפנים גם כשהוא נראה, לכאורה, שלם מבחוץ... בחלק הראשון של "סמוך ונראה" כאילו רוצה המספר להקיף את גורלו של כלל עם ישראל ולחשוף את שורשי ההתפוררות מבפנים ואת ניצני דלדולה של האמונה וכוחה". מבנה-עומק תימטי זה

קיים, לדעתו, גם ב"ספר המעשים", החושף את "חוסר האפשרות של חיבור בין החדש לבין העבר", ואף ב"ספר המדינה", שבו ניכר היטב הנתק שבין המדינה לבין "ההמסורת המקורית של דורות שנשתכחה", מסורת שנדחתה על-ידי הממסד אך נשמרת על-ידי יחידים. ה"הפתיחה לקדיש", לדבריו, היא בגדר סיום אוטופי, העומד כאטייתזיה ל"ספר המדינה", אם לא לקובץ כולו (18).

ספק אם ניתן להפעיל את הלך-המחשבה המוצע על-ידי אורבך ביחס ל"סמוך ונראה" גם בנוגע לקובץ "עד הנה", שיצא, כאמור, ב-1952, והוצב אחר-כך ככרך השביעי והחותם של מהדורת 1953. כמעט מחציתו של קובץ זה מחזיקה את הסיפור רחב-המימדים "עד הנה", המושתת על התנסותו של עגנון בגרמניה בתקופת מלחמת-העולם הראשונה. סיפור זה, שנתחבר בתחילת שנות החמישים, מתפרסם כאן לראשונה, הוא זה שפותח את הקובץ - וממנו נגזר גם שמו. דומה שבשום קובץ סיפורים אחר של עגנון לא נקבע זיהוי כה מפורש בין הקובץ השלם לבין אחד מרכיביו. בנוסף לזה מכיל הספר "עד הנה" עוד תשעה סיפורים שנתחברו בין השנים 1943-1950, בכללם טקסטים כה שונים כמו "תהלה", "שבעת אמונים" "המלבוש" ו"עידו ועינים". באגד, שביקש להטעים דווקא את אופיו המקרי של הקובץ, הצביע על זיקתם הברורה של שני סיפורים הכלולים בו - "עם כניסת היום" ו"לילה מן הלילות" - ל"ספר המעשים". אלא, שלדבריו, פרסומם המאוחר של סיפורים אלה - שראו אור לראשונה ב-1951 - מגע את כניסתם לקובץ "סמוך ונראה" שכבר היה אותה שעה בדפוס (19). קורצווייל, לעומתו, עשה מאמץ ניכר להבליט את הקשרים הגלויים והסמויים דווקא שבין הסיפור "עם כניסת היום" לבין "עד הנה" ו"עידו ועינים" - שהם סיפורי הפתיחה והסיום של הקובץ כולו (20). אולם טענותיהם של שני מבקרים אלה, על אף שונותן, מסייעות לביסוס הטענה כי גם אם ניתן לאבחן קיומן של תבניות קישור בין רכיבי הקובץ השונים, אין בזה כדי להציע עיקרון מנחה לקובץ כולו. מכאן שאין מניס מן המסקנה כי "עד הנה" - החותם את שתי המהדורות גם יחד - אינו אלא אנתולוגיה המקבצת בתוכה את מיטב הסיפורת העגנונית ה"עכשווית", היינו זו שנוצרה בטווח השנים 1943-1952, ואשר לא מצאה את מקומה עד אז באף אחד מן הכרכים האחרים שבין הכתבים המקובצים.

תהליך הכנתם של קובצי הסיפורים היה מלווה גם הוא, כדרכו של עגנון, בשינויים ובתיקוני נוסח. על דרך ההכללה ניתן לאמר כי אין כמעט סיפור אחד שבמהדורת שבעת הכרכים הזוהה באופן מוחלט לנוסח הקודם שלו, בין אם בעתונות ובכתבי-העת ובין אם בכתבים המקובצים. אף סיפורים שלכאורה לא חל בהם כל שינוי, דוגמת "פנים אחרות" או "הרופא וגרושתו", אין נוסחם זהה במקום כינוסם הראשון - המדור "אנשים ונשים" בקובץ "אלו ואלו" משנת 1942 - ובמקום כינוסם השני בספר "על כפות המנעול": השוואה בין שני הנוסחים תגלה הבדלים במבנה הפיסקה, בסימני הפיסוק, וכן מספר לא מבוטל של תיקוני סגנון וניסוח. כמה מחוקרי עגנון אכן נתנו דעתם לעניין זה, דוגמת גדעון קצנלסון או הלל ויס, אשר עקבו במיוחד אחר תולדות הנוסח של הסיפור "עגונות". ואף ששניהם הכירו בכך כי עיקר המפנה - לפחות במקרה הנידון - חל במעבר מן הפרסום הראשון בכתב-העת "העומר" ב-1908 לפרסום השני במסגרת הקובץ "בסוד ישרים" ב-1922, לא נעלמו מעיניהם גם כל אותם שינויים שהכניס עגנון בנוסח הסיפור בעת שהכשיר אותו פעם אחר פעם לצורך הכללתו בכתבים המקובצים. לעניינו קובע גדעון קצנלסון מפורשות כי "הגלגול הרביעי והאחרון (של הסיפור "עגונות" - ד.ל.), אף הוא בשינוי-נוסח לא גדולים, נתרשש בשנת 1953 במהדורה התל-אביבית המתוקנת של יכל סיפוריו של עגנון" (21). ויס,

המסכים באופן כללי עם קביעה זו, מצביע, עם זאת, על כמה "שינויים משמעותיים", החלים בכל זאת - לפי אבחנתו - במעבר ש"בין נוסח ג ונוסח ד" (22).

אל שבעת הכרכים צורף בשנת 1962 כרך נוסף - "האש והעצים" - שסומן מעתה ואילך ככרך השמיני במהדורה זו של סיפורי עגנון. כרך זה כלל פרגמנטים שונים מכתבי עגנון שפורסמו בחלקם בעתות מאז אמצע שנות הארבעים, ואשר עגנון נמנע בידועין מלשלבם בקבציו הקודמים. הפרובלימטיקה המיוחדת הקשורה בפרסומו של קובץ זה נחשפת במידה רבה מן ה"התנצלות" שבסיום הספר: תחושת אי-הנחת המלווה את עגנון משתקפת לא רק מעצם כתיבתו של פרק מסוג זה - מהלך המהווה חריגה מדרכו של עגנון - אלא בעיקר מן הרטוריקה של הטקסט: על "לפי הצער השכר" אומר עגנון כי זהו סיפור ראשון במחזור שעניינו בפייטנים: "אם יזכני השם" - הוא מצהיר - "אביא אף שאר סיפורי". לגבי "קורות בתינו" - "לא הבאתי כאן אלא מה שהיה מתוקן בידי. אם יזכני השם אביא שאר כל הפרקים". עגנון מגלה גם אי-נוחות נוכח צורת פירסום סיפורי האגדות הכלולים במדור "מעוז ומחסה": "ולואי שהיה בידי להוציאם כאחד לפי סדר הדורות עם עוד סיפורים שאלה שנמצאים בידי בכתבי. גם "ספר תכלית המעשים" מוצג כדבר בלתי גמור, ועגנון אף נאלץ להודות כי "באמת היסטורי תחילה לפרסם ספר שלא נשלם". ונוקבים מכולם הם דברי הסיום: "הרביתי דברים על מה שעשיתי ועל מה שלא עשיתי. אם יצאתי בהם ידי התנצלות מה טוב, ואם לאו תעמוד לי זכות הישרים והתמימים שסיפרתי את מעשיהם" (23).

אין זה סוד כי הספר "האש והעצים" הוכן לדפוס על-ידי עגנון בלחצו של המ"ל שוקן, וביניגוד גמור לרצונו של המחבר, שמעולם גם לא היה שבע רצון ממנו (24). יש לזכור כי בשנים שלאחר גיבוש המהדורה הקאנונית של 1953 היה עגנון נתון כל כולו בתהליך של כתיבה מואצת שהתפצלה למגוון רחב מאוד של תחומים, נושאים וסגנונות, תוך הימנעות בהחלט מודעת-לעצמה מהוצאה לאור של ספרים חדשים. מבלי להיכנס לספקולאציות פסיכולוגיות דומה שניתן לשער כי עגנון העדיף לנצל את השנים שנותרו לו לאחר גיל ששים וחמש לשם כתיבתם של דברים חדשים, שחלקם פורסם ולו גם בצורה מקוטעת בעתונות ובכתבי-העת של אותן שנים, כשהוא נוהר מלהיכנס בעול התקנתם של ספרים או קבצים שתהליך הכנתם היה צורך ממנו זמן רב וכן מאמצים נפשיים ופיסיים שאותם בחר לתעל למטרה שונה. מבחינה זו "האש והעצים" הוא יוצא-מן-הכלל שיש בו דווקא כדי להעיד על הכלל: שכן בשבע-עשרה השנים שבין סגירת המהדורה האחרונה לבין פטירתו, שברובן היה עגנון בכושר יצירה מלא, הוציא הסופר לאור רק ספר אחד, בעוד שבשבע עשרה השנים שקדמו לשנת 1953 פירסם עגנון ספר חדש (או, לחילופין, נוסח חדש של ספר ישן) אחת לשנה או לשנתיים, לעתים אף שני ספרים בשנה.

פרשת "האש והעצים" מאששת את הקביעה כי מהדורת שבעת הכרכים שיצאה ב-1953 היתה - מבחינתו של עגנון - הגיבוש הסופי והאחרון של ה"קאנון" שלו. כל יתר הכתבים - במובן מסויים גם אלה המיוצגים ב"האש והעצים" - נותרו בידועין מחוץ לכל קאנון. משמעותה של קביעה זו מתבררת במלואה לאור בדיקת המצאי של כרכי העזבון של עגנון, שפורסמו במהלך עשרים השנים האחרונות שמאז פטירתו. בין יתר הכרכים נמצא שפע של ספרים חדשים, בכלל זה ספרים שמסגרתם ומתכונתם הכוללת נקבעה על-ידי עגנון עוד בחייו: בין אלה נכללים הרומאנים "שירה" ו"בתותו של מר לובלין", ספר הזכרון "עיר ומלואה", קובץ המסות והנאומים "מעצמי אל עצמי", וכן שלושת ספרי הכינוס - "ספר סופר

וסיפורי, "סיפורי הבעשייטי" ו"אתם ראיתם", שעדיין לא ראה אור בנוסחו השלם (25). היצירות הנכללות בספרים אלה נכתבו ברובן בשנות החמישים והששים, אף שניתן לאתר את ההתחלות של כמה מהן עוד קודם לכן. כל אלה נותרו במעמד של "ספרים חיצוניים" - ספרים שהם כמובן פרי רוחו ועטו של היוצר, אבל אלה הם ספרים שגימורם ופרסומם לא נעשה על-ידו, ולא כל שכן שספרים אלה לא מצאו את מקומם במסגרת הקורפוס המצומצם, הנבחר והמעוצב היטב של "כל סיפוריו".

מהדורת "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון" בשבעה כרכים משנת 1953 היא, איפוא, רק חלק מן השלם ולא השלם עצמו: מחוצה לה נותרו חטיבות רבות ומגוונות, שלפחות מבחינת הכמות עולות על כל מה שמצוי במהדורה עצמה. בנוסף לזה משקפת המהדורה, כפי שראינו, נוסח מסויים מאוד של סיפורי עגנון, שאינו זהה בהכרח לנוסחן של אותן היצירות עצמן בפרסומים קודמים שלהם - בין אם בעתונות ובכתבי-העת ובין אם במסגרת ספרים וקבצים. מהדורה זו מתייחדת גם בדרך שבה עוצבו הספרים השונים - בעיקר קובצי הסיפורים: קבצים אלה הם ספרים בעלי ייחוד לעצמם, מה גם שדרך ארגונם מקנה לטקסטים השונים הנכללים בהם אפקט שונה מזה השמור להם בהקשרים אחרים. על-יסוד כלל הנתונים האלה ניתן לקבוע כי ה"קאנון" העגנוני - זה שנתהווה ונתגבש כתוצאה מתהליך מורכב ונפתל שראשיתו בשנות העשרים - הוא יצירה העומדת בפני עצמה, אחת היצירות המתורחמות והמופלאות שברא עגנון מעודו, יצירה המושתתת על מעשה-מרכבה של טקסטים פרי עטו של יוצר זה, וזאת לאחר שהיו נתונים בתהליך קפדני ומחושב של ברירה, שכתוב וצירוף. יש להניח שמהדורה זו תמשיך ליהנות את קוראי עגנון עוד שנים רבות, ומן הדין שגם חוקרי עגנון ישובו ויתנו מדי פעם את דעתם עליה. וכל זה לא יפטור אותנו, כמובן, מן הצורך ומן החובה להיות מסוגלים, למרות הכל, להניח בצד מהדורה מקסימה זו כדי שנוכל להתעשת לקראת המשימה העיקרית המוטלת עלינו - להתבונן בסבלנות הראוייה ובמלוא תשומת-הלב בכל כתבי ש.י. עגנון כפי שהם באמת.

הערות

1. במכתב מיום 24 ביולי 1989 כתבה לי מנחלת הוצאת שוקן, גבי רחלי אידלמן, כי מתוך מהדורת 1953 שיצאה בחיי עגנון ימכרו כ-500.000 עותקים. הישוב זה כולל גם את הכרך השמיני של המהדורה וזאת והעצמים שיצא החל מ-1962 ועד כן להלן) וכן את האנתולוגיה "ימים נראים" (שראתה אור לראשונה בהוצאת שוקן ב-1938) ואשר אותה צירפה ההוצאה משיקולי מכירות למהדורה זו. אני מודה לגבי אידלמן על שמסרה לי נתונים אלה.
2. אף במדעיה הנוכרת לעיל נאמר כי "כרכים אי עד גי" (כרכים אי עד ו' במהדורה הראשונה) אצלו מן השוק לפני כעשר שנים. כרכים אלה נדפסו עכשיו מחדש לאחר שהמתבר הכניס בהם שנויים חשובים. יצוין כי העדר חומר ארכיוני כלשהו בהוצאת שוקן ביחס לתהליך הכנת המהדורה מונע מאיתנו מלהעריך כהלכה את האספקט המיילי בכל הנוגע לנסיבות הופעתה ולאופייה של מהדורה זו.
3. אגרות ש.י. עגנון-ש.ז. שוקן יראו אור בכרך מיוחד שיופיע בהוצאת שוקן בעריכת אמנה ירון. אני מודה לגבי ירון על שאיפשרה לי לעיין בכתב-היד ולצטט ממנו. המכתבים עצמם נמצאים בארכיון שוקן, ספרית שוקן, ירושלים.
4. על פרשה זו ראה Stephen M. Poppel: "Salman Schocken and the Schocken Verlag: A Jewish Publisher in Weimar and Nazi Germany", Harvard Library Bulletin, xxi, 1973, pp. 27-29.
5. על ההתקבלות של ארבעת הכרכים ראה בספריה של יהודית הלוי-צוויק: "ראשיתה של ביקורת עגנון (תרס"ט-תרצ"ב)", הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 1984, עמ' 123-144.
6. לבד מן הסיפור "מאויב לאוהב" לא נכללו במהדורה הראשונה הסיפורים "מנחות", "הלב והעיניים" ו"אבני

- המקום". כל אלה הובאו במהדורה השנייה במסגרת הקובץ 'אלו ואלו'.
7. יצחק בקון : 'עגנון הצעיר', הוצאת הקתדרה ליידיש של אוניברסיטת בן-גוריון, תשמ"ט.
8. שמואל יוסף עגנון : 'יידישע ווערק' (עם מבוא מאת דב סדן) הוצאת מאגנס, 1977.
9. רובם של טקסטים אלה נכללו לימים בכרכי העזבון (ועל כך להלן). המחזור 'סיפורים של פסח' נכלל בתוכן של סיפורים (1984), עמ' 141-150, ואילו המסות הנוכרות הובאו בכרך 'מעצמי אל עצמי' (1976), עמ' 111-149.
10. אגרת זו כלולה בחליפת האגרות שבין ש.י.עגנון ודב סדן שפורסמה ב'האוניברסיטה', כרך 25, אביב 1981-תשמ"א (חוברת מיוחדת המוקדשת לעגנון), עמ' 29.
11. על התהוות הנוסח של 'הכנסת כלה' ראה: Arnold J. Band : *Nostalgia and Nightmare : a study in the fiction of S. Y. Agnon*, University of California Press, 1968, pp. 130-132. (להלן : באנד). וכן ראה מאמרו של גדעון קצנלסון: 'מהדורה חדשה של כתבי עגנון', 'הארץ', 16.4.1954. המאמר עוסק בבעיית שינוי נוסח במהדורת שבעת הכרכים, כאשר עיקר הדוגמאות מובאות מתוך 'הכנסת כלה'.
12. משולם טוכנר : 'החכם הירושלמי', בספרו : 'פשר עגנון' (עם מבוא מאת דב סדן), הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד מסדה, 1968, עמ' 50-61.
13. לעניין הנוסח של 'אורח נטה ללון' ראה באנד, עמ' 283-284. על התהוות הנוסח של 'יתמול שלשום' כתבה שרה הנר במאמרה : "יתמול שלשום" - התהוות המיבנה ואחדותו, ש.י.עגנון : מחקרים ותעודות, בעריכת גרשון שקד ורפאל ויזר, הוצאת מוסד ביאליק, 1978, עמ' 154-194. המאמר עוסק בעיקר בהתהוות הנוסח של 1945, אף כי נזכרים בו השינויים שחלו לאחר מכן.
14. מכתבי לחובר לעגנון מצויים בארכיון לחובר, מכון גזים, בית-הסופר, תל-אביב.
15. אף שטענה זו היא מעט מרחיקת-לכת, אין להתעלם מן העובדה כי שלושה מתוך ארבעת הסיפורים הכלולים בספר 'בסוד ישרים' - 'עגונות', 'אגדת הסופר' ו'מעלות ומורדות' - כלולים גם במסגרת המדור 'סיפורים קטנים' שבקובץ 'מאז ומעתה'. באנד מרמז לכך כי הדגם שנקבע על-ידי עגנון עם הופעת צמד הספרים על כפות המנעול ו'בסוד ישרים' ב-1922 נשמר גם בספרים 'סיפורי אהבים' ו'מאז ומעתה' שבמהדורת ארבעת הכרכים. (ואפשר להוסיף : גם עם הופעת 'אלו ואלו' ועל כפות המנעול במהדורת שבעת הכרכים). ראה באנד, עמ' 95-96.
16. ברוך קורצווייל : 'אלו ואלו', 'הארץ', 30.1.1942. המאמר חוזר ונדפס (בשינויים קלים) במסות על סיפורי ש.י.עגנון, הוצאת שוקן, תשל"ו, עמ' 169-173. להלן : קורצווייל. הציטטה המובאת כאן היא ע"פ הנוסח ב'הארץ'.
- על 'אלו ואלו' במהדורת 1942 ראה גם מאמרו של ב.י. מיכלי (דוחובני): 'אלו ואלו', 'הפעל הצעיר', שנה שלוש ושש, גל' 8-9, כ"ט חשון תשי"ג, עמ' 20-21. וכן עיין במאמרו של פ. לנדר : 'אלו ואלו', 'מאזנים', כרך ארבעה עשר, אדר-אלול תשי"ב, עמ' 63-64.
17. קורצווייל, שם.
18. אפרים א. אורבך : 'פרקים של ספר המדינה ומקומם בתוך סמוך ונראה', ש.י.עגנון : מחקרים ותעודות, שם, עמ' 195-223. לבד ממבנה-העומק התימטי, מאבחן אורבך גם קיומו של תכנון מבני בקביעת סדר הסיפורים.
19. באנד, עמ' 359.
20. קורצווייל, עמ' 175-187 (המאמר 'דור ללא מלבושים וללא ספרים').
21. גדעון קצנלסון : 'עגונות' של עגנון : גלגוליו של נוסח, 'מאזנים', כרך 17, אוגוסט-ספטמבר 1968, עמ' 163.
22. הלל ויס : 'עגנון - עגונות / עידו ועינים' : מקורות-מבנים-משמעויות, 1979, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 1 ('עגונות'), עמ' 57-123. (ויס מביא בחוברת זו את ארבעת הנוסחים).
23. שמואל יוסף עגנון : 'האש והעצים', הוצאת שוקן, תשכ"ב, עמ' שלה-שלו.
24. פרט זה שמעתי בשעתו מפי אמנתה ירון.
25. ראה בנידון זה מאמרה של אמנתה ירון : 'הלבנים והשחורים' : על הוצאת כתבי ש"י עגנון לאחר פטירתו, 'הארץ', 5.4.1985. על בעיית כרכי העזבון ראה גם מאמרי : 'עזבונו של ש"י עגנון : ספירת מלאי', 'הארץ', שם.